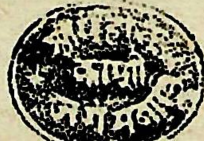
Babubanarasi Prasad, Ed.
Jagadishipanchalakshanitippanam kalishankari
जागदीशी पंचलक्षणी टिप्पणं कालीशंकरी
Sanskrit
Paper - Printed
1931 sambat (144 years old)
10 Folio
12" x 5"
Complete

अथजागदीशीपंचलक्षणीटिप्पणंकालीशंकरीप्रारभ्यते

जा·पं श्रीगणेशाय नमः॥जागदीशी पंचलक्षण्याः कालीशंकरी॥अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावितिशिरोमणिः कपिसंयोगी गगनादित्यादावव्या-
का·शं प्तिविरहाद्वृत्तिमद्धेतावव्याप्त्यर्थंसतदम्। अथैवमपिकपिसंयोगाभाववान्गुणत्वादित्यादावव्याप्तिर्नसंभवती तिकथं अव्याप्यवृत्तिसा
१ ध्यकसद्धेतुत्वावच्छेदेनाव्याप्तिरुक्ता। नचाव्याप्यवृत्तिसाध्यं यत्रेतिव्युत्पत्त्यातत्रसन्वर्त्तमानो योहेतुस्तत्राव्याप्तिरितिवाच्यं तथासति
अव्याप्यवृत्तिसाध्यके हेतुरितिसमासेनैवगगनहेतुनिराकरणेसत्पदवैयर्थ्यापत्तेः॥ अपिचसंयोगाभावसाध्यकद्रव्यत्वहेतावव्याप्तिसंभ
वेपिद्वितीयलक्षणेपित द्वारणायोगात्। तस्मात्केवलान्वयिभिन्नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतुत्वावच्छेदेनाव्याप्तिवारणायद्वितीयलक्षण मि
तियुक्तमुत्पश्यामः॥१॥ साध्यवद्भिन्नश्चासौसाध्याभाववांश्चेतिकर्मधारयेसाध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः अतःसप्तमीसमासः कृतः नचतत्रा
पिसाध्यवद्भिन्नेऽभावद्वृत्त्यास्तां किंसाध्यपदेनअधिकरणभेदेनाभावभिन्नत्वमतेनैवेतल्लक्षणकरणात् गगनाभावादिकमादायाव्याप्तिविर
हादितिवाच्यं स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवद्भिन्नेवर्ततेयः समवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावस्तद्वृत्तिहेतौवृत्तितयाऽव्याप्तिवार
णायसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितालाभायसाध्यपदमितिजगदीशः अत्रेयमाशंका एवंसतिस्वप्रतियोगितावच्छेदक
संबंधेनसाध्यवद्भिन्नोयःसाध्याभाववानितिकर्मधारयःकथंपरित्यक्तइतिविभावनीयम् अत्रकेचित् सप्तमीसमासपक्षेस्वप्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधेनसाध्यवद्भिन्नेयःसाध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्वृत्तित्वमेववाच्य
मन्यथासाध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रनिवेशेघटभिन्नस्यतादात्म्येनसाध्यत्वेपटत्वादिहेतौद्रव्यत्वात्मकंद्रव्य
भिन्नभेदमादायाव्याप्त्यापत्तेरभावस्यातिरिक्तत्वेपितद्भिन्नभेदस्यतत्तत्स्वरूपत्वोपगमात् कर्मधारयपक्षेतुसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न राम
प्रतियोगिताकत्वनिवेशवैयर्थ्यमितिध्येयम् केचित्तु कर्मधारयपक्षेऽभावत्वेनाभावप्रवेशवैयर्थ्यंसाध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियो १

गिताकत्वमात्रेणाभावनिवेशस्यैवसम्यक्त्वात्। सप्तमीसमासपक्षे तु तदनिवेशे एकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैक्यमते साध्यवद्भिन्नवृत्ति
साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्ननिरूपकताधिकरणत्वमादाय वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणायाभावत्वेनाभाव
निवेशः निरूपकताया अपि संबंधप्रतियोगिताभिन्नत्वात् नचाभावीयाधिकरणत्वीयप्रतियोगित्वयोरेकजातीयत्वमप्रामाणिकमितिवा॰
च्यम् तयोरेकजातीयत्वस्य केवलान्वयिभट्टाचार्येणोक्तत्वादित्याहुः।२। उच्छृंखलास्तु साध्यवद्भिन्नश्चासौ साध्याभाववांश्चेति कर्म
धारयः तत्र साध्यवत्त्वं स्वप्रतियोगिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन एवं च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वं॰
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च न देयं सामानाधिकरण्यमात्रस्य संबंधत्वे घटाभावादेरपि तादृशसंबंधेन साध्यवत्तया तमादायाव्याप्ति॰
विरहेण साध्याभाव इत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यापत्तेः स्वप्रतियोगिकत्वमात्रस्य संबंधत्वे तादृशसाध्यवद्भिन्नसाध्याभावाप्रसिद्धिरतो द्वय
मुपात्तं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्ववृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसंबंधेन साध्यवत्त्वं
तत्र साध्याभाव इत्यत्र साध्यपदसार्थक्याय स्वप्रतियोगिकत्वघटितसंबंधानुधावनं प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेनायुक्तं॥ सामानाधिकरण्य
मात्रसंबंधेनैव साध्यवत्त्वविवक्षणे सर्वदोषाभावात् विशेषणताविशेषसंबंधेनाभावाधिकरणत्वसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं च व
क्तव्यं सर्वत्र गगनघटितोभयाभावव्यधिकरणसंबंधेन साध्याभावं विपक्षमात्रवृत्त्यभावं चादायाव्याप्तिवारणसंभवात्। अधिकरण
भेदेनाभावभेदादिति।३। सकलेति। साकल्यं साधाभाववति साध्ये च बोध्यमिति तत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणे दत्ते एव साध्ये साकल्यविशेषणं सा
र्थकमतः प्रथमतः साध्याभाववति साकल्यविशेषणमिति प्रांचः।४। तन्न मनोरमं गगनावृत्तिधर्मवान्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति जगदीशः। अत्रेयमा
शंका। ननु साकल्यविशेषणे दत्तेपि गगनत्वसाध्योभयाभावमादायातिव्याप्तिरिति चेन्न इदानीं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वप्रतियोगितायामस्ती
त्यभिप्रायात्। अत्रेदं तत्त्वम्॥

जा॰पं साध्येसाकल्यविशेषणस्यवास्तवफलंयदव्याप्तिवारणंतदग्रेनसंभवतीतिप्राचामाशयः नचगगनेतद्रूपोभयवान् तद्रसादित्यादौसाध्याभाव
का॰शं वतिसाकल्यविशेषणेदत्तेप्यतिव्याप्तिस्तत्रसाध्यप्रतियोगिकस्यएतद्रूपाभावस्याधिकरणेहेतोरभावात् गगनेतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभा
२ वस्यचप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावात्। तादृशसकलसाध्याभावाप्रसिद्ध्याएवनास्माकमतिव्याप्तिरितिसाध्येसाकल्य
विशेषणस्यफलमपिवास्तवमतिव्याप्तिः। प्रथमतोभवतीतिवाच्यं। तत्रसाध्येसाकल्यविशेषणसत्त्वेपिएतद्घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावत
द्रूपगमनान्यतराभावेचादायातिव्याप्तिवारणसंभवेननतस्यावान्तरफलत्वाभावात्। साध्याभाववतिसाकल्यविशेषणेनयत्फलंनभवतितस्य
वसाध्येसाकल्यविशेषणस्यापीतरफलत्वात्। वस्तुतस्तु। साध्याभाववतीत्युक्तौसाध्याभावःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको
ग्राह्यइत्युक्तौसाध्याभावोवेत्यनेनसहसाध्याभाववतिसाकल्यविशेषणस्यापिसान्निध्येनवैकल्पिकसंशयःस्यात्। सचनावगच्छेत॥ अतःसा
ध्याभाववतिसाध्येचेत्युक्तमितिगदाधरभट्टाचार्य्याः। अत्रहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणापेक्षयाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
योगिव्यधिकरणाभावीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशनंयद्यपिगुरुतथापियथाभिनिवेशेनैवस्पष्टं। वस्तुतःसाध्याभावव
त्त्वसकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वापेक्षयाहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयत्प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नानधिकरणत्वंसाध्याभाववत्तस्तत्प्रतियोगित्वरूपंचलाघवेनास्तामितितन्नोक्तं। नचास्माकमपियद्धर्मावच्छिन्नानधिकरण
त्वंसाध्याभाववत्तद्धर्मवत्त्वरूपस्यतदपेक्षयालाघवमितिवाच्यम्। तथासतिव्याप्तेः प्रतियोगित्वरूपत्वानुपपत्त्यामूलासंगतिः सकलस्य
साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थंयदिसाध्याभावस्यविशेषणंयावत्त्वंतदावन्हिमान्धूमादित्या राम
दावव्याप्तिस्तत्रापिसपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यविपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यवासाध्याभावत्वेनस्याधिकरणाप्रसिद्धेरितआह। २

साकल्यंसाध्याभाववतीतिजागदीशी॥ अत्रायंभावः। तत्रोक्तसाकल्यविशेषणंकिंदोषवारणायकुत्रदेयमित्याशंकायांगगनावृत्तिधर्मवान्द्र
व्यत्वात् इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायसाकल्यस्यसाध्यांशेविशेषणत्वेपिधूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणासंभवइतिसर्वत्रातिव्याप्ति
वारणार्थंसाध्याभावएवविशेषणंदेयमितिपुनःसकलसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्युक्तंयावदतिव्याप्तिः अप्रसिद्धिनिबंधना॰
व्याप्तिवारणायसाकल्यंप्रथमतःसाध्याभावविशेषणंनतुसाध्येइति अत्रेयमाशंका ननुसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
लक्षणेनिवेशनीयतयातमादायकथमव्याप्तिरितिवाच्यम्। अभावद्वयेप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यंनिवेशनीयतयासम॰
वायादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायदोषाभावात्॥ तल्लक्षणेतस्यानिवेशनीयत्वादन्यथाधूमवान्वन्हेरित्यादौसंयोगसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यगुणादावेवसत्वादप्रसिद्ध्याभिधानस्योन्मत्तप्रलापापत्तेः। अथवाधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थंसा
ध्याभावाधिकरणेसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनकिंचिद्धूमवत्वस्यविशेषणीयतयासंयोगसंसर्गेणचघटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावपटावृत्तित्वा
वच्छिन्नाभावरूपसाध्याभावस्तोमस्याधिकरणेगुणादौसंयोगेनकिंचिद्धूमवत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। अथप्रागुक्तयुक्त्यासंभवेऽव्या
प्त्यभिधानमसंगतंनचतद्घटभिन्नंपटत्वादित्यादावेवलक्षणगमनान्नासंभवइतिवाच्यं। अत्रापिपटभेदावच्छिन्नपटभेदावच्छिन्नाभावरू
पसाध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। नचपटभेदावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगित्वंघटादिभेदेस्वीक्रियतेनतुतस्यप्रतियोगि॰
त्वंसाध्येपीतिवाच्यम्। तावत्पर्यंतानुधावनेधूमवान्वन्हेरित्यादौघटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगित्वंघटादिभेदेस्वीक्रियते॰ ननु
प्रतियोगित्वंधूमादावप्यतोलाघवानुसंधानंनास्तीतिचेत्सत्यं। पटावृत्तिधर्मवान्घटत्वादित्यादौलक्षणसमन्वयसंभवान्नासंभवइतिनचप
टभेदत्वावच्छिन्नाभावस्यमठभेदत्वावच्छिन्नाभावस्यघटावृत्तिधर्माभावस्यचसाध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यैवाव्याप्तिसंभवइ

तिवाच्यं। तादृशाभावस्ययावत्साध्यप्रतियोगिकत्वविरहेणसाध्याभावेयावत्साध्यप्रतियोगिकत्वविवक्षयातद्वारणात्। नचतत्पदार्थवृत्तिध
र्माभाववत्तत्पदानुयोगिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावो भयात्मकसाध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यैवाव्याप्तिसंभवइति
वाच्यंविशेषरूपेणसंसर्गत्वास्वीकारेतस्याभावात्केचित्तुसाध्येसाकल्यविशेषणदानेप्युभयपक्षेनित्यज्ञानानुयोगिकविषयत्वसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावेसाध्येपटत्वादिहेतौलक्षणागमनान्नासंभवस्तत्रसाध्याभावस्याधिकरणत्वस्यनित्यज्ञानेसत्वादितिदिक्॥ प्र
तियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वतद्धर्मवत्त्वव्या
प्तिरित्युक्तौतुनकोपिदोषइतिध्येयम्॥ जगदीशः॥ नचकपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायसाध्याभावेप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य
सार्थक्येपिहेत्वभावेप्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थकमेव। नचैतद्वृक्षत्ववान्कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणायतदितिवाच्यम्। तत्रसा
ध्याभाववतिजलादौकपिसंयोगाभावस्यसत्वेपितदवच्छिन्नाभावस्यापितत्रसत्वादितिचेन्न। द्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायप्र
तियोगिवैयधिकरण्यस्यव्यापकताशरीरेदेयत्वात्। अन्यथाद्रव्यत्वाभाववतिगुणादौविशिष्टसत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्यसत्तास्वरूपत
यातदवच्छिन्नाभावस्यतत्रसत्वेनविशिष्टसत्ताभावत्वस्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहात्। अधुनातु। तत्रापिविशिष्टसत्वाभावस्याभावसत्वे
पितादृशाभावप्रतियोगिनोविशिष्टसत्वाभावस्यगुणादौसत्वेनप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नाभावस्यव्यापकताशरीरेनिवेशनीय
तयातद्दोषवारणेपिवृक्षत्ववान्कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेतितद्वारणायहेत्वभावेप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्व
विशेषणमवश्यंनिवेशनीयमितिध्येयम्॥४॥ इदन्तुयथाश्रुतमेवान्यथासाध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतानुयोगि
तानिरूपितप्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वाभावस्यतादृशाभावत्वेननिवेशनीयतयैवद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिवारणसंभवेन्या

पकताशरीरेप्रतियोगिवैयधिकरण्यमनादेयमितिध्येयं ॥केचित्तुव्यापकताघटकीभूताभावस्यसाध्यवद्वृत्तित्वंयदियेनकेनापिसंबंधेन
तदावन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः।वन्ह्यभाववतिकालादौकालिकसंबंधेनधूमाभावाभावस्यसत्वात्।नापिहेतुतावच्छेदकसंबंधेनसत्ता
वान्जातेरित्यादौसत्ताभाववतिसामान्यादौप्रकृतहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवृत्तित्वाप्रसिद्धेः।नापिहेतुतावच्छेदकसंबंधान्यहेतुप्रतियो
गिकसंबंधातिरिक्तसंबंधेनसत्तावान्समवायेनप्रमेयादित्यादावव्याप्तेस्तत्रसमवायस्यैवनिरुक्तसंबंधतयासाध्याभाववतिसामान्यादौ
तेनसंबंधेनवृत्तेरप्रसिद्धेरेतेनहेतुतावच्छेदकसंबंधान्यहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवर्त्तमानहेतुमत्प्रतियोगिकान्यसंबंधेनवृत्तित्वनिवेशा
न्नकोपिदोषइत्यपिनिरस्तम्॥निरुक्तस्थलेस्वरूपसंबंधस्यापितथात्वात्साध्याभाववतिसामान्यादौतेनसंबंधेनप्रमेयत्वरूपहेत्वभावा
भावस्यवृत्तेरिति।नापिहेतुतावच्छेदकसंबंधस्वरूपान्यतरसंबंधेनघटवान्प्रमेयत्वादित्यादौघटानुयोगिकस्वरूपसंबंधेनहेतुताया
मव्याप्तिस्तत्रसाध्याभाववत्पटादौस्वरूपसंबंधेनहेतोर्वृत्तेरतोयेनकेनसंबंधेनवृत्तित्वंवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थंव्याप
कताशरीरेप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यंनिवेशनीयत्वात्।तन्निवेशेचहेत्वभावे एतद्वृक्षत्ववान्कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवा
रणार्थंप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यावश्यकत्वमितिध्येयम्॥६॥निर्धूमत्वव्याप्येतिनिर्धूमत्वव्याप्याभाववतिपर्वतमहानसादौव
न्ह्यभावाभावस्यवन्हिस्वरूपस्ययावद्विपक्षावृत्तित्वेपिवन्ह्यभावभेदस्ययावद्विपक्षवृत्तित्वसंभवात्नाव्याप्तिः नचात्यंताभावानिवे
शेधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरयोगोलकवन्हिभेदसत्वादितिवाच्यंधूमाभाववतिवन्ह्यादौवन्हिभेदासत्वेनातिव्याप्तेरनवकाशा
दितिचेदत्रकेचित्॥वन्ह्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यवान् वन्ह्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्वन्हित्वादित्यादावव्याप्तिस्तत्रसाध्याभा
ववतिवन्ह्यभावेवन्ह्यभावभेदात्मकहेत्वभेदस्यासत्वात् पर्वतादौचवन्ह्यात्मकेहेत्वभावस्ययावद्विपक्षावृत्तित्वादिति॥नचवन्ह्यभा

वान्यत्वविशिष्टवन्ह्यभावाभावोनवन्हिस्वरूपः किंत्वतिरिक्तएवान्यथावन्ह्यभावेविशिष्टाभावबुद्ध्यनुदयप्रसंगइतिवाच्यं। प्रतियोगि
तासंयोगान्यतरसंबंधेनवह्निनैवोपपत्तोअतिरिक्ताभावानभ्युपगमादिति॥ अत्रेदंचिंत्यंभवतुविशिष्टाभावोवन्हिस्वरूपः तथापिसंयो
गेनैववह्न्यभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। वह्न्यभावत्वस्यनाव्याप्तिः। नचसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभावाभावभे
दात्मकहेतुभेदस्यासत्वात् अभावप्रतियोगितावच्छेदकमभावत्वमितिहेतुतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वाद्व्याप्तिस्तथापीतिवाच्यं। वि
षयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावान्यत्वविशिष्टवन्ह्यभावाभावस्यसाध्याभाववतिसर्वस्मिन्नेवसंभवाद्व्याप्यभावात्। ए
वंचधूमाभावव्याप्यवान्वह्न्यभावादित्यत्रहेतुतावच्छेदकविशेषणताविशेषसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकवह्न्यभावाभावस्ययावद्विपक्षेसत्वान्नाव्याप्तिरितिचेदत्रकेचित् ररयनियामकस्यव्यधिकरणसंबंधस्यवाप्रतियोगितावच्छेदक
त्वानंगीकारेणतत्राव्याप्तिरित्यभिप्रायेणायंग्रंथइतिध्येयम्॥७॥ ॥ॐ॥ ॥इं॰जा॰पं॰कालीशं॰समा॰॥अथजागदीश्याःसिंहव्याघ्रस्यका
लीशंकरीलिख्यते॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वा नधिकरणत्वमित्यस्यसाध्यनिष्ठाभावप्रतियो
ग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमितिपर्यवसितार्थेवन्हिमान्धूमादित्यादौमहानसीयवन्ह्यादिनिष्ठाभावप्रतियोग्या
धेयतानिरूपकाधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वस्यधूमेसत्वात् अव्याप्तिरिति। साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगीत्येवं वक्तव्यम्। तथाचसा
मान्यपदस्यव्यापकत्वार्थकत्वादितिगौरवमतः कल्पांतरमितिजगदीशेनोक्तं। नन्वत्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयतानिवेश
स्यावश्यकत्वम्। अन्यथासमवायसंबंधावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावमादायवह्निमानित्यादावव्याप्तिः। तथाचद्रव्यवान्धूमादित्यादौसा राम
ध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्धेः। एवंवन्हिमान्पर्वतरूपान्यतरस्वादित्यादावतिव्या ४

प्तिः। तथाहि साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगियत्साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वं तन्निरूपकह्रदादौ तादृशान्यतरत्वस्यासत्त्वात्। अत्र केचि-
त्तु साध्यसामान्यनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्यानधिकरणत्व-
मेव निष्कृष्टदलार्थः। तथाच पर्वतादौ वन्हिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावान्नाव्याप्तिरिति। अत्र यद्यप्येतादृशसंबंधस्य वृत्त्यनियामकतया
तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽसंभवापत्तेः। तथापि साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयाभाववत्त्वमाधेय-
तायां निवेशे न पूर्वोक्तदोषावकाशः। नच वन्हिमान्धूमादित्यादौ समवायसंबंधावच्छिन्नपर्वताधेयत्वस्यापि तथात्वेनाव्याप्त्यापत्तेरिति
वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिक-
रणतावन्निरूपितत्वोभयाभाववदाधेयत्वस्यैव विवक्षितत्वात् न पूर्वोक्तदोषः। नच तथापि समवायेन प्रमेयसाध्यकसत्वादिहेताववव्या-
प्तिः। प्रमेयसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगितादृशाधेयत्वस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबं-
धप्रतियोग्यनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकस्य व्यापकत्वनिवेशान्न दोष इति ध्येयं। अतिचिन्त्यम्।
आधेयभेदेनाधेयताया भिन्नत्वात्तद्वन्हिमान् तद्धूमादित्यादावव्याप्तिः। तद्वन्हिनिष्ठो यो भावस्तत्प्रतियोगियत्तद्धूमनिष्ठाधेयत्वं। तन्निरू-
पकाधिकरणं यत्तद्धूमाधिकरणं तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वस्य तद्धूमेऽसत्त्वात्। नच यन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावः साध्येतन्निरूपित
वृत्तित्वानधिकरणत्वमेव हेतौ व्याप्तिः। तथाच तत्कोतद्धूमाधिकरेण निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावो नास्ति तत्पदेन तद्धूमाधिकरणं धर्तुं न
शक्यते। किंतु ह्रदादिकमेव तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वं तद्धूमेऽस्तीति वाच्यम्। एवं सति धूमवान्वन्हेरित्यादौ धूमे ह्रदनिरूपितवृत्ति-
त्वसामान्याभावस्य सत्त्वात्। यत्पदेन ह्रदं धृत्वा तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तिः। नच यद्यन्निरूपितवृत्तित्व-

जा·सि· भावः साध्येतत्तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वमेवहेतौविवक्षणीयम्। तथाचधूमायोगोलकनिरूपितवृत्तित्वाभावोऽप्यस्ति। तत्तन्निरू
का·शे· पितवृत्तित्वानधिकरणत्वंवह्नौनास्तीतिनातिव्याप्तिरितिवाच्यम्। एवंयदधिकरणानधिकरणंसाध्यमितिपूर्वव्याख्यायांधूमवान्वन्हेरि
५ त्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थयद्यत्तदप्रवेशेगौरवमितिदानंजगदीशस्यविरूध्येतयद्यत्तदप्रवेशस्यावश्यकत्वादितिध्येयम्। अत्रलक्षणेवन्हिमां
न्धूमादित्यादौविषमव्याप्तावव्याप्तिः। महानसीयवह्नौपर्वतनिरूपितवृत्तित्वाभावोवर्त्तते। तत्प्रतियोगिपर्वतनिरूपितवृत्तित्वंतन्निरूपका
धिकरणंपर्वतः तन्निरूपितवृत्तित्वमेवधूमेऽस्तीतिनतत्तदनधिकरणत्वमितिजगदीशेनोक्तम्। अत्रयदिआर्द्रेन्धनप्रभववन्हिमान्धूमा
दित्यादिसमव्याप्तहेतावव्याप्तिः संभवति। महानसीयवन्ह्याद्यकार्द्रेन्धनप्रभववह्नौवर्त्तमानोयःपर्वतवृत्तित्वाभावस्तत्प्रतियोगिपर्वतवृत्ति
त्वं। तन्निरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्यपर्वतीयधूमेसत्वात्। ननुशब्दवान् गगनत्वादित्यादिसमव्याप्तौनाव्याप्तिः संभवतिशब्देगगनवृत्ति
त्वाभावविरहात्। समव्याप्तत्वावच्छेदेनाव्याप्तिर्नसंभवति। अतोविषमव्याप्तानुधावनमितिचेन्न। सत्ताद्रव्यत्वान्यतरवान्द्रव्यत्वादि
त्यत्रविषमव्याप्तावप्यव्याप्तिर्नसंभवति। सत्तायांद्रव्यत्वेवाद्रव्यत्वासामानाधिकरण्यविरहात्। विषमव्याप्तत्वावच्छेदेनापिअव्यास्य
संभवादितिचेदत्राहुः। साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नाभावेत्यादिकल्पेआर्द्रेन्धनप्रभववन्हिमान्धूमादिसमव्याप्तौ का·
प्यार्द्रेन्धनप्रभववन्हौसामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसामान्याभावोनास्ति। वन्हिमान्धूमादित्यत्रयत्रहेतौव्यभिचा
रःतदधिकरणावच्छेदेनसामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसामान्याभावसत्वात्। समव्याप्तेतुसाध्यहेतौव्यभिचार
एवनास्ति। कुतस्तदवच्छेदेनसाध्येनिरुक्तसामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसामान्याभावसत्वमित्यपिनयुक्तम्। तथास राम
तिवह्निनिष्ठस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनतत्तद्धूमाभावस्यप्रतियोगित्वाधिकरणत्वस्यतत्तद्धूमेसत्वात्। आर्द्रेन्धनप्रभववन्हिमान्धूमादि ५

त्यादावव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकमिति विवक्षयाव्याप्तिवारणे
पिधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः। वस्तुतो विषमव्याप्तत्वं व्यधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वमिति नानुपपत्तिरिति। केचित्तु स्वस
मानाधिकरणसाध्यकहेतोरेव विषमव्याप्तपदेन विवक्षिततया आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमान्धूमादित्यादौ विषमव्याप्तत्वं। ननु शब्दवान् गगन
त्वात्, सत्ताद्रव्यत्वान्यतरवान् द्रव्यत्वादित्यादावित्याहुः। साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्यर्थः। साध्यनिष्ठा
धेयत्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नं बोध्यम्। अन्यथा रूपवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। यद्यपि
कालिकसंबंधावच्छिन्नरूपनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्यैव महाप्रलयेपि सत्वात्। संबन्धसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपका
धिकरणत्वं न महाप्रलये किंतु गगन एव। तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य कालत्वहेतावपि सत्वात्। तत्राप्यतिव्याप्तिसंभवे महाकाल
त्वानुधावनं व्यर्थं। यादृशहेतुकव्यभिचारिमात्र एवाधेयतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधानिवेशे तिव्याप्तिः। तादृशहेतुः महाकालत्वमे
व न तु केवलं कालत्वं। तथाहि जन्यरूपवान् कालत्वादित्यादौ जन्यभावानधिकरणरूपमहाप्रलये कालिकसंबंधावच्छिन्नायाजन्यरूपादि
निष्ठाधेयतातन्निरूपकाधिकरणत्वस्य सत्वात्। तादृशकालनिरूपितवृत्तित्वस्य महाकालत्वे सत्वात् ततो महाकालत्वानुधावनं। तथा च महा
कालेवृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसंबंधेन वृत्तित्वात्। ननु कालिकसंबंधावच्छिन्नकिञ्चिन्निष्ठाधेयताया अनिरूपकाधिकरणत्वं महाकाले
स्तीति। न च तथापि कालिकसंबंधेन वाच्यत्वस्य साध्यता जन्यत्वं हेतुः। आधेयतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वानिवेशे तत्राव्याप्तिरे
व भवति स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्य सर्वत्र सत्वात्। संबन्धसामान्यावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेय
त्वानिरूपकत्वस्याप्रसिद्धेः एवं महाकालान्यत्वस्य यत्र साध्यता स्वरूपसंबंधेन समवायेन घटत्वं हेतुस्तत्र कालिकसंबंधेन महाकाला

जा॰ सिं॰ न्यत्वस्यमहाकालेसत्वात्। स्वरूपसंबंधेनमहाकालान्यत्वस्यमहाकालातिरिक्तेसत्वात्। संबंधसामान्यावच्छिन्नमहाकालान्यत्वनिष्ठा
का॰ शं॰ धेयत्वनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः। अत्राव्याप्तिसंभवेऽतिव्याप्तिपर्यंतानुधावनंजगदीशेनकथंकृतमितिवाच्यम्। यत्किंचित्संबंधाव
६ च्छिन्नसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वंयदिहेतावस्तितदेवहेतोलक्षणगमनंसंभवतीतियद्युच्यतेतदाकालिक
संबंधेनवाच्यत्वसाध्यकजन्यत्वहेतौकालिकसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्यजन्य
त्वेसत्वात्। स्वरूपसंबंधेनमहाकालान्यत्वसाध्यकघटत्वहेतौचस्वरूपसंबंधावच्छिन्नमहाकालान्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिक
रणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्यघटत्वेसत्वान्नाव्याप्तिः संभवति। एवंप्रकारेणकालिकसंबंधावच्छिन्नरूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृ
त्तित्वानधिकरणत्वस्यमहाकालत्वेसत्वात्। रूपवान्महाकालत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः प्रसज्येत। अत्राधेयतायांयत्किंचित्संबन्धा
वच्छिन्नत्वमनिवेश्यविशेषतःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यनिवेशनंकृतमिति। साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्याप
काभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमितिनिष्कर्षः। अथात्रसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वंस्वरूपसंबंधेनतादृशानिरू
पकत्ववत्यदधिकरणत्वंतद्व्यापकत्वा धिकरणत्वंपरित्यज्यतादृशानिरूपकत्वव्यापकत्वंकिंवासामानाधिकरण्यसंबंधेनतादृशानि
रूपकत्वविशिष्टंयदधिकरणत्वंतद्व्यापकत्वंवानिवेश्यते। नाद्यः। घटभिन्नंपटत्वादित्यादावव्याप्तेः। साध्याधिकरणताभिन्नाधिकरणता
मात्रस्यैवसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वसत्वात्। तादृशानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वस्यहेत्वधिकरणत्वाभावेऽप्रसिद्धेः। परकल्पद्वयं
नसाधु वह्निमान्द्रव्याधिकरणतात्वाद्द्रव्याधिकरणत्वपर्वतान्यतरत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तेः। हेत्वधिकरणतात्मकाधिकरणतायांहेत्वधिकर राम॰
णपर्वतस्यसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वस्यसत्वात् इतिचेन्न। साध्यनिष्ठाधेयत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वस्य ६

निष्कृष्टार्थस्यविवक्षितत्वात्।तादृशाधेयत्वाभावश्चस्वनिरूपकत्वस्वनिरूपकाधिकरणत्वोभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यइतिनको
पिदोषइति।साध्यनिष्ठाधेयत्वाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमितिनिष्कृष्टकल्पोपरि।नचहेतुतावच्छेदकसंब
न्धेनयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेनतादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्यस्यैवसम्यक्त्वे।अधिकरणत्वाभावपर्यंतप्रवेशोव्यर्थइतिवाच्यम्॥
वृत्त्यनियामकसंबन्धेनहेतावतिप्रसंगात्।तादृशासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः।अस्माकन्तुतादृशसंबंधेनयद्धेतुसंबंधित्वंत
स्यस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाभावमादायलक्षणसमन्वयसम्भवादितिजगदीशः।अत्रेयमाशंका।हेतुतावच्छेदसंबंधावच्छिन्नयद्धर्मा
वच्छिन्नाभावत्वेनव्यापकतानिवेशेसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यंहेतुतावच्छेदकसम्बंधेनवक्तव्यं।अन्यथावन्हि
मान्धूमादित्यादौसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयाधूमावयवः तत्रधूमाभावाभावस्यसमवायेनवर्त्तमानत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छे
दकंधूमाभावत्वमित्यव्याप्तेः।एवंचसत्तावान्जातेरित्यादौसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणेसामान्यादौहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवृत्ति
त्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः।एवञ्चयादृशस्थलेऽव्याप्त्यापूर्वोक्तलक्षणंपरित्यज्यएतादृशलक्षणंकृतंतादृशस्थलएवाव्याप्तिःसम्भवतीतितासु
पेक्ष्यकथंचैत्रत्ववान्तद्धनादित्यादिस्थलांतरानुधावनेकृतं।एवंद्रव्यविशिष्टसत्वादित्यत्रसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणेगुणे
सत्तास्वरूपविशिष्टसत्ताभावाभावोवर्त्तते तत्प्रतियोगितावच्छेदकंविशिष्टसत्वाभावत्वमितितत्राप्यव्याप्तिःपरिहारएतादृशविवक्षायांन
सम्भवतीतिचेदत्राहुः।साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकमत्रसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किं
चिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरणतानवच्छेदकंयद्भिन्नत्वरूपंनिवेशनीयंअत्रयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरणताहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधा
वच्छिन्नातथाचवन्हिमान्धूमादित्यत्रचधूमावयवनिष्ठायास्वरूपसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतातदवच्छेदकत्वस्यैवसंयोगसंबंधावच्छि

न्नप्रतियोगिताकधूमाभावत्वेसत्वात्। एवंद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यादौद्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणोयोगुणः तद्वृत्तियास्वरूपसं
बंधरूपहेतुमत्वग्रहेविरोधिताघटकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतातदवच्छेदकत्वस्यैवविशिष्टसत्ताभावत्वेसत्वात्। निरुक्तव्यापकतावच्छेद
कत्वमक्षतमेव। धूमवान्वन्हेरित्यत्रधूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणंयद्योगोलकंतन्निष्ठायास्वरूपसंबंधरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघ
टकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतातदनवच्छेदकत्वस्यवन्ह्यभावत्वेसत्वान्नसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्य
धिकरणतानवच्छेदकभिन्नत्वमस्तीतिनातिप्रसंगः यत्किंचित्पदमपि अतिव्याप्तिवारणार्थमेव अन्यथात्रपर्वतनिष्ठाधिकरणताव
च्छेदकत्वस्यैववन्ह्यभावेसत्वात्। वन्ह्यभावत्वस्यव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तेः। अत्रेदंचिंत्यते। द्रव्यगुणान्यतरत्ववान्कर्मत्वाभावादित्य
त्राव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। तथाहिसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणपदेनजात्यादिकंधर्तुंनशक्यते। तन्निरूपितसमवायरूपहेतुम
त्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेः। यदिकर्मधियते तद्गतसमवायरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधावच्छिन्ना
धिकतावच्छेदकत्वस्यैवकर्मत्वाभावाभावत्वरूपहेत्वभावाभावत्वेसत्वान्निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वस्याक्षतत्वात्। एतेनतादृशाधिक
रणताव्यापकत्वंनतद्गतनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वंकिंतुतादृशाधिकरणविशिष्टान्यत्वंवैशिष्ट्यंचस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्वसंब
धेन अवच्छेदकताच निरवच्छिन्नाधेयतासंबंधेन आधेयताच हेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधेन। एवंसतिसत्तावान्द्रव्यत्वादि
त्यादौनाव्याप्तिसंभवइतिनिरस्तम्। द्रव्यत्वगुणत्वान्यतरवान्द्रव्यगुणान्यतरत्ववान्वाकर्मत्वाभावादित्यादावतिव्याप्तिः। तथाहि
तादृशनिरूपकाधिकरणपदेनजात्यादेर्धारणंनसंभवति। तन्निष्ठहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्धेः किंतुता
दृशाधिकरणपदेनकर्मणएवग्रहणं। तद्विशिष्टान्यत्वंहेत्वभावेसत्वादिति। नचप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतायानिवेश्यत्वात्

व्यापकत्वघटकतद्धर्मनिष्ठत्वांशेसंबंधनिवेशस्यवैकल्यात् तन्निवेशइतिवाच्यम्। अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसंगात्।
यदिंचसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाधिकरणतासामान्येहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद्धर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वएतदुभयाभावः।तद्धर्मभिन्नहेतुतावच्छे
दकवत्वमेवव्याप्तिः।तथाचधूमवान्वन्हेरित्यादावयोगोलकनिष्ठाधिकरणतासामान्यएवविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नत्ववह्न्यभाव
त्वावच्छिन्नत्वएतदुभयाभावसत्वाद्यद्धर्मपदेनवन्हित्वंधर्तुंशक्यते तद्धर्मभिन्नोनहेतुतावच्छेदकः। वह्निमान्धूमादित्यत्रतुसाध्यनि
ष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणतायां धूमाभावत्वावच्छिन्नविशेषणताविशेषरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वएतदुभ
योःसत्वात् यद्धर्मपदेनधूमत्वंधर्तुंनशक्यते।अधिकरणतात्वन्तुनिरवच्छिन्नंग्राह्यं अन्यथाधूमवान्वन्हेरित्यत्रसंयोगेनवन्हेर्व्याप्यव
त्तित्वात् अयोगोलकनिष्ठाधिकरणतायां वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नत्वविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नत्वएतदुभयोःसत्वेऽपिअयोगोलक
निष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणतायांतादृशोभयाभावसत्वान्नातिव्याप्तिरित्युच्यतेतदास्यसामान्यपदघटितत्वेनयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वा
भावत्वेनसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वापेक्षयागुरुत्वेन —————— नुत्थितेः।वस्तुतःसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणनिरूपितवृ
त्तितायांहेतुतावच्छेदकसम्बंधावच्छिन्नत्वंनदेयम्। किंतुवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणायहेतुनिष्ठत्वहेतुतावच्छेदकसंबंधाव॰
च्छिन्नत्वएतदुभयाभावनिवेश्यत्वान्नसंबंधान्तरावच्छिन्नवृत्तित्वमादायवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः।सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ
समवायसंबंधावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाप्रसिद्धावपिस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वस्यतादृशत्वान्नदोषः। यद्यपिसत्तावान्समवायेनप्रमे
यादित्यादौसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणसामान्यादिनिरूपितनिरुक्तोभयाभाववद्वृत्तित्वाप्रसिद्धिः।तत्रापिहेत्वभावाभावत्वाव॰

जा·सिं च्छिन्नत्वंहेतुतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वएतदुभयाभावस्यविवक्षितत्वात्।सामान्यादिनिरूपितवाच्यत्वत्वावच्छिन्ना
का·शं वृत्तितायाःप्रसिद्धत्वान्नकोपिदोषः।परेतुसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरू
८ पितप्रतियोगितानवच्छेदकंयद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्वंतद्धर्मवत्वस्यविवक्षितत्वात्।अधिकरणताचनसंबंधविशेषणानिवेशनीया संयोगसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावस्यसंयोगातिरिक्तसंबंधेनअधिकरणतानिरूपतानवच्छेदकत्वात्।वन्हिमान्धूमादित्यादावव्या
प्तेरभावाच्च।एकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वस्यान्यसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वास्वीकारात्।
अतएवकपालस्यसमवायेनघटत्वावच्छिन्नवत्वेपिसंयोगसंबंधावच्छिन्नघटाभावाभावत्वावच्छिन्नवत्वाप्रसिद्ध्यैवताद्रूप्येणाप्रमात्वासंभ
वात्संयोगादिसंबंधेनैवतादृशघटाभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाःपारमार्थिकत्वात्।इतिकेवलान्वयिग्रंथेजगदीशेनसमाहि
नमितितच्चिन्त्यम्।साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमित्यत्रसत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौतादृशाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतोनिष्कृष्टकल्पउक्तः।नन्वत्रहेतुतावच्छेदसंबंधान्यहेतुनिरूपितसंबंधान्यसंबंधेनतादृ
शाधिकरणवृत्तित्वंविवक्षणीयम्।तथासति।सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौतादृशसंबंधःस्वरूपएवतेनसंबंधेनतादृशावृत्तित्वंवाच्यत्वादौ
प्रसिद्धं।नह्यद्वदस्यहेतोःसत्वान्नाव्याप्तिसंभावनापीतिकेचित्।पूर्वपक्षइति।तन्नसत्तादौसाध्येसमवायेनप्रमेयत्वेनहेतावव्याप्तिः।हेतुताव
च्छेदकसंबंधान्यहेतुनिरूपितसंबंधान्यसंबंधःकेवलसमवायएवतेनसंबंधेनसत्तानिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणंयत्सामान्यादितन्नि
रूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धेः।हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यहेतुतावच्छेदकसंबंधप्रतियोगिप्रतियोगिकसंबंधान्यसंबंधेनवृत्तित्वोक्तौसत्तावान्प्रमेया राम
दित्यादौतादृशसंबंधःस्वरूपएवतेनसंबंधेनसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणसामान्यादिवृत्तित्वस्यप्रमेयेसत्वादितिध्येयम्।चरमा ९ ८

धिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतयाइत्यादिव्याख्यानं दीधितिकृताकृतम्। अथात्र तदित्यनुक्तौ यद्धर्मावच्छिन्नाभावः तादृशाधिकरणत्व
व्यापकः तद्धत्त्वमित्यर्थः। अत्र यद्धर्मावच्छिन्नाभावे हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव वाच्यः। अन्यथा धूमवान् वन्हेरित्यादौ स्वरूपादिसंबंधेन व
न्हित्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिः। नन्वेवं वृत्त्यनियामकसंबंधेन हेतुतायां तत्संबंधावच्छिन्नप्रति
योगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः। वन्ह्यादौ साध्ये संयोगेन रूपादिहेतौ तादृशसंबंधावच्छिन्नरूपाभावस्य केवलान्वयितया ऽतिव्याप्तिः। चरमा
धिकरणत्वांशस्योपादाने च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नसंबंधित्वस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटक
तयानाव्याप्तिः। संयोगसंबंधावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नसंबंधित्वाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिश्चेति चेन्न हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद्ध
र्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्तादृशाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकस्तद्धर्मवत्त्वमित्यर्थकरणादेवाधिकरणत्वांश
स्यानतिप्रयोजकत्वात्। वृत्त्यनियामकसंबंधेन हेतुतायां तत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्वीकारान्नाव्याप्तिः। संयोगादिसंबंधेन रूपसंबं
ध्यप्रसिद्ध्या तत्संबंधावच्छिन्नरूपनिष्ठावच्छेदकत्वस्यालीकत्वात्। नातिव्याप्तिरितिगूढाभिप्रायः। साध्यानधिकरणानधिकरणत्व
मिति लक्षणस्य साध्यं यदधिकरणानधिकरणतत्त्वाभाव इत्यर्थः। ननु निरुक्तमूले नैव तादृशार्थबोधनात् दीधितिग्रन्थासंगतिरिति
चेन्न। अधिकरणमधिकरणं यस्येति समासेन तादृशार्थलभ्यत्वात्। तथाहि व्यासार्थो यन्निरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकभेदवदधिकरणं। समासार्थस्तु अधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकं साध्यं अधिकरणानधिकरणं यस्ये
ति साध्याधिकरणानधिकरणं। अत्र व्यासार्थस्तु। यन्निरूपिताधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकं साध्यमिति।
समासार्थस्तु। साध्यनिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाश्रयीभूताधिकरणवृत्तित्वस्याभाव इति भावप्रत्ययात्तादृशवृत्ति

जा·सिं त्वलाभः। ततोसाध्याधिकरणानधिकरणमिति नञ्तत्पुरुषः। नञश्चसाध्यपदोत्तरनिपातः साध्यनिपातस्यभट्टाचार्येणलिखितत्वादिति प्रथमल
का·शं· क्षणाप्राप्तिः साध्यस्यानधिकरणंसाध्यवद्भिन्नमितियावत्। तादृशाधिकरणंआधेयतानिरूपकंयस्यततोभावप्रत्ययात्। साध्यानधिकरणवृत्तित्व
९ लाभः। ततोनञ्समासः। नञ्साध्यानधिकरणपदोपात्तः। इतिद्वितीयार्थस्यप्राप्तिः। तदुभयमपीत्यादौ साध्यइत्यादेः साध्यंयदधिकरणानधिक
रणंतत्त्वाभावइतिदीधितिः॥ अत्रनागदीशी साध्यानधिकरणेत्यादौ नञव्यत्ययेन चरमाधिकरणत्वेनसहान्वयलाभाल्लाभइत्याहुः ननुसा-
ध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनसाध्यंयदधिकरणानधिकरणंतत्त्वाभावस्याबोधनादसंगतिरितिचेन्नव्यमतेबहुव्रीहिस्थलेविग्रहवाक्येन
यादृशार्थः प्रत्याय्यतेतत्समानार्थवैपरीत्येनान्वयावगाहिबोधः समासेनजन्यतेइतिव्युत्पत्तेरधिकरणमनधिकरणंआधेयतानिरूपकंयस्यसाध्यस्ये
तिप्रथमंबहुव्रीहिः॥ ततोधिकरणानधिकरणंयस्यइति तदुत्तरं भावप्रत्ययाच्चनञ् तत्पुरुषः नञः साध्यपदोत्तरंनिपातः भट्टाचार्येणन
ञसाध्यनिपातस्यचापिनयेनव्युत्पत्त्यविरोधात्। तत्रप्रथमबहुव्रीहिवाक्येनयत्पदार्थेसाध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकभेदवदधिकरणमितिबोधः। समासेनतुअधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयतावत्साध्यमिति
बोधोजन्यते। द्वितीयबहुव्रीहिणावाक्येनतुयत्पदोत्तरषष्ठ्यर्थस्यवृत्तितानिरूपकत्वस्याधिकरणांशेवगाहिनात्तप्रकारएवबोधः। द्वि
तीयबहुव्रीहिणातुपुनस्तत्पदार्थेनञव्यत्ययेनसाध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदधिकरणनिरूपितत्वंयत्प-
दार्थेबोध्यतेभावप्रत्ययेनतादृशवृत्तित्वमात्रंनञतत्पुरुषेणतदभावइतिरीत्याचरमाधिकरणांशविनिर्मुक्तस्यसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूप
स्यप्रथमलक्षणार्थस्यावगतेः। द्वितीयलक्षणार्थावगतिस्तुएवंरीत्यासाध्यस्यानधिकरणंसाध्यानधिकरणंसाध्यवद्भिन्नमितियावत्। तदेवाधिकरणमाधेयतानिरूपकं राम
यस्येतिवाक्येनयन्निष्ठाधेयतानिरूपकंसाध्यवद्भिन्नमितिबोधः। समासेनतुसाध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वंपदार्थेबोध्यतेइतिप्राचांसमाधानं। अत्रोत्पत्तिकालावच्छे ९

देनघटेपृथिवीत्वेनरूपवद्वृत्तित्वंइतिप्रतीत्यापृथिवीत्वादौरूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमेहेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकत्वंनिरवच्छिन्नंग्राह्यं
तेनरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौनाव्याप्तिः। तत्रघटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादितिध्येयमितिजगदीशाः। अत्रकेचिदाहि
पन्ति। नचहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्योपलक्षितवृत्तित्वाभावस्यैवलक्षणेनिवेश्यत्वं। अन्यथावन्हिप्रा
गभावेवन्हिविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यसत्वात् वन्हिमान्वन्हिप्रागभावादित्यादावव्याप्तिस्स्यात्। तथाचसाध्यविशिष्टनिरूपि
तवृत्तित्वाभावसत्वेपिसाध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेणवन्हिमान्वन्हिप्रागभावादित्यादावव्याप्तिविरहात्। कथंहेत्वधिक
रणनिष्ठावच्छेदकतायांनिरवच्छिन्नत्वनिवेशितमितिवाच्यम्। साध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यनिवेशेऽपिवन्हिमान्वन्हिप्रा
गभावादित्यादावव्याप्तिवारणार्थंहेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायांनिरवच्छिन्नत्वंदेयम्। अन्यथावन्ह्यधिकरणकालावच्छेदेनव
न्ह्युपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावसत्वादव्याप्तिरितिध्येयम्॥ ॥इतिजागदीशीपंचलक्षणीटिप्पणकालीशंकरीसमाप्ता॥ ॥ ॥
वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयंशिलाक्षरैः॥ ॥श्रीकाशीजीमेंज्ञानवापीकेपूर्वफाटकपर श्रीवि
श्वनाथजीकेपास श्री३युतमहाराजशिवलालदुबेजीकेमकानमेंकाशीसंस्कृतमुद्रायन्त्रमेंछपि जिनकोलेनाहोयउन्होंनेइसछापेखाने
केकार्यसंपादकबाबूवाराणसीप्रसादथाकचौरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीकेदुकानपरमिलेगी॥ मितिज्येष्ठशुद्ध८ मंदवासरे संवत् १९३१॥

॥ ॥

इतिजागदीशीपंचलक्षणीटिप्पणंकालीशंकरीसमाप्ता